

CELÂL NURİ İLERİ ve TARİH ANLAYIŞI

Necmi UYANIK*

ÖZET

Bu makalede Türk yenileşme tarihinin önemli simalarından olan Celâl Nuri İleri'nin tarih bilimine bakışı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tarihte geçmiş kavramı, tarihin diğer bilimlerle olan ilişkisi ve usulleri, yenileşme açısından tarihin değeri gibi konular Celâl Nuri merkezli olarak ortaya konmuştur.

ANAHTAR KELİMELER

Tarihçilik, Türk tarihi, Din-tarih ilişkisi, Yenileşme ve tarih, Celâl Nuri

CELÂL NURİ İLERİ and HIS HISTORY COGNIZANCE

ABSTRACT

In this article, one of the distinguished figure of Turkish renewal history Celâl Nuri İleri and his point of view on history science was analyzed. In this context, past term in history, the relationship of history with the other sciences and its method, the significance of history as a matter of renewal were underlined by means of Celâl Nuri's point of view.

KEY WORDS

Historiography, Turkish history, Religion-history relation, Renewal and history, Celâl Nuri

GİRİŞ

Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyetine geçiş sürecinin önemli simalarından biri olan *Celâl Nuri* (1882-1938), yaşadığı dönem içerisinde Türk milletinin ve tarihinin problemleriyle sürekli olarak ilgilenen bir şahsiyet olmuştur. Osmanlıda Meclis-i Ayan üyeliği, mutasarrıflık ve valilik gibi önemli görevlerde bulunmuş *Mustafa Nuri Efendinin* oğlu olan *Celâl Nuri*¹ Galatasaray mektebini bitirdikten sonra hukuk fakültesiyle üniversite öğrenimine devam etmiştir². Burada

* Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
E-mail: nuyanik@selcuk.edu.tr

¹ BOA, *Sicil-i Ahval Defteri*, No. II/334-335; Yılmaz ÖZTUNA, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. 2, Kültür Bak. Yay., Ankara 1996, s. 690; *Celâl Nuri'nin* hayatı, eserleri ve ailesi hakkında geniş bilgi için bk., Necmi UYANIK, *Siyasî Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri (İleri)*, (Selçuk Ün. Sosyal Bil. Enst.-Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2003, s. 20-96.

² Giridi Ahmed Sakî, *Celâl Nuri Bey ve Cezrî Fikirleri*, Dersaadet 1338-1335/1919, s. 4-6

Fransızcasını iyice geliştiren *Celâl Nuri*, II. Meşrutiyet'in ilânından evvel kamu hukuku sahasında doktorasını tamamlamıştır³.

II. Meşrutiyetin ilânından sonra gazetecilik mesleğine atılan yazar, çeşitli gazete ve dergilerde yazılarını yayınlamıştır. Onun bu faaliyetleri ölüm yılı olan 1938 yılına kadar devam etmiştir⁴. *Celâl Nuri*, gazetecilik mesleğinin yanı sıra son Osmanlı Meclisinde ve TBMM'de dört dönem milletvekilliği yaparak çok önemli hukukî kararların altına imzasını atmıştır⁵. 2200'ü aşkın eseriyle⁶ Türkiye'nin yakın tarihinde önemli bir yere sahip olan *Celâl Nuri*, yaşamış olduğu renkli hayatıyla beraber tarih bilimi açısından da incelenmeye değer bir özelik göstermiştir. Bu makale ile *Celâl Nuri*'nin tarih anlayışı kronolojik olarak gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Celâl Nuri'nin tarihe bakışında ve farklı dönemlerde ele aldığı problemlerde; tarihin tekerrür olmadığı, olayların mazideki oluşum ya da yapılarıyla, mevcut durumdaki yapılarının mukayese edilerek açıklığa kavuşturulması prensibinden hareket etmesi önemli bir belirleyici olmuştur. Bundan dolayı onun yaptığı tespitlerin yorumlanmasında, tarihî arka plânın bilinmesi önemli olacaktır. Bu sebeple o, ufuk çizgisinin kaynağını batılı değerlerle birlikte, bazı noktaları dönemin şartlarına göre maziden almış; yaşadığı döneminin özellikleriyle bunu özümsemiş ve istikbal için çizdiği tabloda kendi renkleriyle resmini döne-

³ Haydar Kemal (*Celâl Nuri*'nin müstear ismi), **Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle Celâl Nuri Bey**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul H. 1331/1913, s. 10.

⁴ **Le Courier D'orient, Le Jeune Turc, Tanin, Âti-İleri** (bu gazetenin sahibidir), **İkdam, Vakit, İçtihat, Türk Yurdu, Edebiyat-ı Umûmiye** ve **Hayat Mecmuası** bu yayın organlarından bazılarıdır.

⁵ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1991**, s. 20; Mecliste almış olduğu görevlerle ilgili bk., **TBMM ZC.**, I/16, 7.2.1338/1922, s. 254; **TBMM ZC.**, I/24, **İleri**, 10 Şubat 1338/1922, s. 1; Kanun-ı Esâsî Encümeni Azalığı, **TBMM ZC.**, I/24, 8.11.1338/1922, s. 430; İktisat Encümeni Katipliği, **TBMM ZC.**, I/25, 20.12.1338/1922, s. 469; İkinci dönemde, Kanûn-ı Esâsî Encümeni'ne Dördüncü şubeden tekrar seçilişi, **TBMM ZC.**, I/28, 8.3.1339/1923, s. 43; İktisat Encümeni Mazbata Muharriri, **TBMM ZC.**, I/28, 8.4.1339/1923, s. 473; Kanûn-ı Esâsî Encümeni Mazbata Muharriri ve aynı zamanda Hariciye Encümenine seçilişi, **TBMM ZC.**, II/1, 16.8.1339/1923, s. 71-72/ II/2, 12.9.1339/1923, s. 35-36; Nizamname-i Dâhiliye Encümeni Mazbata Muharrirliği, **TBMM ZC.**, II/30, 14.3.1927, s. 132; Teşkilât-ı Esâsiye ve Muhtelit Encümeni Azalığı **TBMM ZC.**, III/2, 2.2.1928, s. 128. Görüldüğü gibi, *Celâl Nuri*, saltanat, hilâfetin kaldırılması, Cumhuriyetin ilânı, Teşkilât-ı Esâsiye'nin hazırlanışı ve Chester Projesini kabul eden İktisat Encümeninin Mazbata Muharriri olarak önemli görevlerde bulunmuştur.

⁶ Bu makale ve kitapların künyeleri için bk., Necmi UYANIK, **agt**, s. 730-784; Necmi UYANIK, "**Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı**", **SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 15, Konya 2004, s. 236'da *Celâl Nuri*'ye ait makale sayısı sehven 2444 olarak verilmiştir. Doğru makale sayısı 2244'tür.

mine aksettirmesini bilmiştir. Renklerin çokluğunu “*Tarih, hiçbir vakit, yekcihet (Unilateral) tedkik edilmemelidir*”⁷ cümlesiyle ifade etmiştir.

Bu söylenenlerle beraber Celâl Nuri, “*tarih yazımında yeni akımların oluşumu da büyük ölçüde siyasî düşünce akımlarına paralel bir gelişme göstermiştir*”⁸ prensibinden hareket etmiştir. O, her ne kadar bir tarihçi iddiasıyla eser meydana getirmemişse de, tarihle ilgili perspektifini ortaya koyarken, döneminin özellikle batılı tarihçilerini ve batının siyasî, fikrî değişimlerini genel olarak göz önünde bulundurmıştır. Bundan dolayı onun tarih görüşünün bu bağlamda verilmesi uygun olacaktır.

Mazi, hâl ve istikbal Celâl Nuri’nin vazgeçilmez bir üçlemesidir. Zaman dilimini oluşturan bu tarihî süreçle, muhit ve zemin adeta birbirleriyle kol kola girmişlerdir⁹. Türk çağdaşlaşmasının ya da terakki modelinin de tanımlanmasında, tarih açısından bu yaklaşım tarzı önemli olsa gerektir. Aslında, ona göre, geçerliliğini yitirmiş bazı konularda, mazi zail olmuş bir gölgedir. Bunun için mazi hiçtir ve istikbal her şeydir¹⁰. Bu görüşün 1924’te ortaya konmasında Osmanlıdan Cumhuriyet’e geçiş sürecinin önemli olduğu göz ardı edilmemelidir. Yalnız geleceği temin için mazi yüceltilmelidir. Mazi temel, istikbal onun üzerine kurulan bir saraydır. Bundan dolayı olmayan temelin üzerine yeni kat çıkılamayacaktır¹¹.

O, yenileşme boyutundan tarihe baktığı zaman, öz olarak şunları söylemektedir: Saatin yelkovanını ileri götürmekle vaktin geçmeyeceği gibi, her şeyin uygun bir zamanı da olacaktır. Şurası da unutulmamalıdır ki, mazi bazen öldükten sonra dirilme sırrına mazhar olma imkânına da sahiptir. Her yeni doğru

⁷ Celâl Nuri, **Türk İnkılâbı**, Suhûlet Kütüphanesi, İstanbul 1926, s. 34.

⁸ Büşra Ersanlı BEHAR, **İktidar ve Tarih-Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, 2. bs., Afa Yay., İstanbul 1996, s. 19.

⁹ Celâl Nuri muhit, zemin ve zaman konularıyla ilgili ayrı ayrı makaleler kaleme almıştır. bk., “*Muhit*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C.1, No. 25, 21 Nisan 1917, s. 420-425; “*İrk*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 26, 28 Nisan 1917, s. 5-11; “*Muhit ve Türkler*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 28-29, 12,19 Mayıs 1917, s. 33-36, 49-52; “*Zaman*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No.4-35, 29 Eylül 1917, s. 157-159; Zaman konusuna büyük önem verir. Ona göre, “*Mukadderât-ı ümemde*”, zaman önemli rol oynamaktadır. Her millet istediği gibi inkişaf edemez. Ancak zamanın müsait olmasıyla bir millet cihangir kesilir ya da batar. Osmanlı’nın tedenni sebeplerini incelerken de zamana aktif rol verir.

¹⁰ Celâl Nuri, **Tac Giyen Millet**, Kütüphane-i Cihan, İstanbul 1339/41-1923/1924, s. 137.

¹¹ Celâl Nuri, **Tarih-i Tedenniyât-ı Osmâniye- Mukadderât-ı Tarihiye**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul H.1331/1913. s. 52.

değildir. Olur olmaz “*bid’atlerden*” de sakınılmalıdır. Her yeniye körü körüne bağlanmak, “*snobizm*”dir. Mazinin bir hakkı olmakla birlikte, hâlin de bir hakkı vardır. Bundan dolayı mazi, hâl ve istikbale, hâl ve istikbal de maziye engel olmamalıdır¹².

Yukarıda kısaca verilen bilgilere göre *Celâl Nuri*, yazılarında sürekli olarak mazi ve istikbal kavramlarına dikkat çekmiştir. Bu sebeple bundan sonraki kısımlarda onun mazi ve tarihle ilgili diğer görüşleriyle birlikte; tarihle diğer yardımcı bilimlerin ilişkisi, tarih usulleri, mukayese yöntemi, ilerlemede tarihin rolü, tarih-din ilişkisi ve tarihin faydaları gibi konular ele alınacaktır. Bu şekilde de günümüzde kendine has özellikleriyle şekillenmiş olan Türk tarihi ve tarihçiliği millileşme süreci ekseninde belli yönleriyle irdelenerek bazı eksik ve gerekli noktalara dikkat çekilmiş olacaktır. Böyle bir yaklaşım ise tarih ilmi açısından parçalardan bütüne giden bir yaklaşıma örnek teşkil edecektir.

I. TARİHE BAKIŞTA MAZİNİN ROLÜ

Tarihî açıdan maziye ne kadar ehemmiyet verilmelidir? *Celâl Nuri*, bu soruya kendince cevaplar vermeye çalışır. Eğer maziye gereğinden fazla veya mutlak surette bir meziyet ve keramet atfedilirse; hâl ve istikbal ihmal edilecek, her terakkide durma noktasına gelinecektir. Çin *Konfüçyüs* mezhebinden dolayı maziye ibadet etmiş ve her harekete mâni olmuştur. Bundan dolayı Çin, maziperestliğin tecessüm etmiş bir mübalâğasıdır, ifratıdır. Hâlbuki tarihin tetselsülü nazar-ı dikkate alınır; bugünkü cihan, şimdiki medeniyet, eskisine nispetle pek ileri bir konumdadır. Yalnız bizde değil, her yerde bir maziperestlik vardır. Oysa *Celâl Nuri*, açıkça ifade ettiği gibi, kendisini “*bu mezhebin münkiri*” olarak gösterir. Ona göre bu fikri savunanlar, “*tarihi, bir bal mumu gibi istedikleri şekle*” sokmakta, diledikleri kahramanları yaratmakta ve olayları büyültmektedirler. Bu ise, “*düpedüz, bir tahriftir, ilme taarruzdur.*” Almanlar, *Napoléon* muharebelerinden sonra, hissiyatı coşturmak için bu hileye çok tevessül etmişlerdir. Eğer “*tarih bir propaganda aleti ise*” buna denecek bir şey yoktur. Fakat öyle değilse, gerçekten bir ilimse, ilmin tahkir edilmesi söz konusu değildir. Buna göre, “*tarihî bir şahsiyet ne ise odur; ne ondan büyüktür, ne ondan küçüktür. Faziletleri, meziyetleri inkâr etmek gibi, kusurları, günahları, hataları örtmek de müverrihliğin şanına*” yakışmayacaktır. Böyle bir tarih ise, “*artık bir maksatla yazılmış bir romandır. Tarih değil, tabir caizse, bir karikatürdür*”¹³.

¹² Celâl Nuri, “*Hakk-ı Mazi, Hakk-ı Hâl, Hakk-ı İstikbâl*”, *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 3, No. 34-65, 27 Nisan 1918, s. 627.

¹³ Celâl Nuri, “*Türbedâr Zihniyeti*”, *İkdam*, No. 11291, 28 Eylül 1928, s. 2.

Eğer mazi, yukarıdaki gibi “mucizelerle, kerametlerle dolu ise, Konfüçyüs peygambere hep iman edelim, iş bitsin. Fakat bir de bunun akıbetini düşünelim: Asrınıza, terakkiye, medeniyete, hem ümide veda etmeniz, küsmeniz icab eder.” Mazi beşerin çocukluk devridir. Bundan dolayı mazi iptidaîdir ve bunun lirizmi, operaya, sinemaya, edebiyata vs.ye bırakılmalıdır. Bunlar ise fantazidir ve insanın gönlünü eğlendirmeye yarayacaktır. *Fatih*’e (*II. Mehmet*), *Yavuz*’a (*I. Selim*) hak ettikleri yer verilebilir. Ancak *Celâl Nuri*, bunlara “*secde*” etmenin de yanlış olduğunu belirtir. Öyle olsaydı, bu zâtların prensiplerini de harfîyen tatbik etmek gerekliydi. Böyle bir gidişle de tarih bir hayal olacak ve “*tarih diye, sahte bir din tedvin*” ederek ona mihlanıp kalınacaktı. “*Mazide behemehâl bir harikulâdelik görmek(se), zamanımızı çürütmektir. Unutmayalım ki, peygamberler de dâhil, tebcil ettiğimiz devirlerin ricali de bizim gibi mahlûkat*”tır. Maziye hürmet edilmelidir. Mazinin faydaları da, zararları da vardır. Ona göre, mazide şekillenmiş olan zararlardan en belirgin olan istibdat yönetimi, mazinin bize bıraktığı müzmin bir an’anedir. Hedefimiz hayattır, istikbalin fethidir. Mazinin hayata tesiri olmakla beraber; her geçen dakika, maziye törpüleme işiyle uğraşmaktadır. Mazi her dakika sükutta; istikbal taarruzda, harekette, zaferdedir. İşte medeniyetin değişmez kanunu budur. Bu şartlar altında mazi bir tablodur, bir ibret aynasıdır, o kadar¹⁴.

Celâl Nuri’ye göre, maziye tenkit etmek, muasırın pek açık bir hakkıdır. “*Tarih, bir propaganda aleti değildir, bizatihi bir ilimdir. Fakat, ilmin öbür tarafında bir de sanat yönü vardır. Bir tiyatro müellifi, tarihî bir vak’adan hoş bir eser çıkarılabilir.*” Ancak, bu eseri, romanı, oyunu beğenmek bunun hakikat olduğunu göstermeyecektir. “*Eğer mazi, şu asırda, bizim tefekkür hareketimize, sekenâtımıza hakim siyasî bir alet olacaksa, o tam manâsıyla bir hortlaktır.*”¹⁵ Buna göre *Celâl Nuri*, kendisini “*ne maziye çivili, ne de modaya tâbi*” görmeyecek, hakikatın, “*mazinin, hâlin, hatta istikbâlin de mafevkinde ve maverasında*” olduğunu belirterek, asıl meselenin tahkik olduğunu ortaya koymuştur¹⁶.

Celâl Nuri, bazı tarihî meseleleri el alırken; mazi ve hâli, bir mukayese unsuru olarak görmüştür. Osmanlı Devletinin tedennî sebeplerini incelerken görüleceği üzere, Osmanlıyı yaklaşık aynı coğrafyayı paylaşmış olan Roma İmparatorluğuyla mukayese etmesi bunun en somut örneğidir. Buna göre her iki devlette de asker devletin değil, devlet askerinin malıdır. Yegâne servet olan yağ-

¹⁴ *Agm.*, s. 2.

¹⁵ *Agm.*, s. 2.

¹⁶ Celâl Nuri, **Kara Tehlike**, Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi, Dersaadet 1334/1918. s. 12.

ma bitince, bu iki devlet de inhitatin yolunu tutmuştur¹⁷. Mukayesede Osmanlı Devleti hakkında sağlıklı bir hüküm yürütmek, devletin siyasi ve fikri yapısını anlayabilmek için *Celâl Nuri*, **Lütfi Tarihi**, **Âşık Çelebi Tarihi**, **Heşt-i Behişt**, **Âsım Tarihi**, **Kınalızâde Tezkiresi** ve **Cevdet Tarihi** gibi eserleri de incelemiştir. Hattâ kendi ifadesine göre, mevcut eserler de, “*tenkidî ve fennî bir üslûbla yazılmamıştır*”¹⁸.

Bu tespitlere göre *Celâl Nuri* tarihi olayları değerlendirirken geçmişten faydalanmanın ölçüsünü, “*geleceğe faydalı olma*” ilkesine göre belirlemiştir. Ayrıca, içi boşalmış kurumlar, şahıslar ve fikirler bir kenara bırakılmalıdır.

II. TARİH VE DİĞER İLİMLERLE OLAN İLİŞKİSİ

Celâl Nuri, tarihin diğer disiplin ya da ilimlerle olan ilişkisini ortaya koyarken tarihi bir yönüyle fen, diğer yönüyle de sanat olarak algılamıştır. Sanat yönüne de dikkat çektiği bir yazısında şu görüşleri ortaya koymuştur: “*Müessir-i sanatta ise, müellif kaide-i tesettüre riâyet etmez...Teferruat dakikasına varınca-ya kadar, harab bir sarayı restore etmek, alelâde bir binayı vücuda getirmek için lâzım gelen kudret-i sanattan*”, biraz daha fazlasına ihtiyaç duyar. “*Kopyede bile müstensihin şahsiyetini görmek mümkün olur.*” Ancak, pek eski eserlerin vesika olmak itibarıyla, ehemmiyeti olmayacaktır. Ona göre, bu açıdan **Cevdet Tarihi** ruhsuz bir cisme benzemektedir ve **Netâyicü'l- Vukuat** bu esere göre biraz daha canlıdır. Hâlbuki bakış açısı olarak, “*maziyi ihya edecek, tekâmül veya tereddidi-yi ümemi gösterecek, bize kanun-ı içtimâiyi öğretecek, muhakeme üzerine müstenid tarihe*” milletçe büyük bir ihtiyacımız vardır¹⁹.

Celâl Nuri, *H. Taine*'den etkilenerek, “*yüz seneden beri, Almanya'da ve ondan sonra Fransa'da tarih usûlleri eskilerine nisbet kabul etmeyecek derece-*

¹⁷ Celâl Nuri, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmâniye- Mukadderât-ı Tarihiye**, s. 378-387.

¹⁸ Celâl Nuri, **Türkçemiz**, Efkâr-ı Cedide Kütübhnesi, İstanbul 1917, s. 76-77, Burada çok sayıda, tarihî-bibliyografya türü eser isimleri de verir. **Hammer Tarihi**, **Hadikâtü'l- Vüzerâ**, **Devhatü'l- Meşâyih**, **Sicil-i Osmanî** gibi. *Celâl Nuri*, Osmanlı tarihiyle ilgili yaklaşımlarında genel olarak olaylara olumsuz yönlerinden bakarak eleştiriler getirmiştir. Bu tavır ise *Mizancı Murat*'la benzerlik göstermektedir.

¹⁹ Celâl Nuri, “*Mukaddime-Hoca Etem Mahmut Esat Efendi Hazretlerine (Hatemü'l-Enbiya'nın mukaddimesi.)*”, **Hürriyet-i Fikriye**, No. 1, 3 Şubat 1329/16.04.1913, s. 7; 1917 yılına kadar *Celâl Nuri*'nin tarihe sanat gözüyle baktığı söylenebilir. Özellikle *H. Taine* ve *E. Reclus*'un teorileriyle beraber, tarihi psikoloji ilmiyle aynı kalıplar içinde görmeye başlar. Hatta, önceleri coğrafyayı tarihten biraz daha önemli bulurken 1917'den itibaren tarihi ön plâna almış ve metodolojiye vurgu yapmıştır. bk. “*Muhit*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 1, No. 25, 21 Nisan 1917, s. 420-425; “*İrk*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 26, 28 Nisan 1917, s. 5-10.

de değişmiştir. Irk, muhit ve zaman nazariyat-ı cedidesinin tarih'e tatbiki, fen ve bir de san'at olmak itibariyle, tarihin, psikoloji mu'terize-i azimesi dâhilinde bulunduğu anlaşılması âlem-i maârifde bir inkılâb vücuda getirmiştir"²⁰ tespitini yapar. Buna göre, fen ve tarih sanatı ancak XIX. asırda ehemmiyet kazanmıştır. 1800'lerin başında Fransa'da yazılan tarihler iptidâidir. Ancak Chateaubriand (1768-1848)dan sonra, Fransa'da tarih yazılmıştır. Bununla beraber aynı dönemde Almanya ve İngiltere'de de tarihte inkılâplar yapılmıştır. "Bugün tarih bir psikoloji meselesi olmuştur. Psikoloji ise, manâyı umumiyesi ile teşrih ve fizyoloji fünunlarına istinad" etmektedir. Ancak, öncekiler bunları bilmemekte idiler²¹. Önceki döneme ait felsefeyi de, boş ve abuk sabuk olarak gören Celâl Nuri, Kant'ı, Hegel'i, Shelling'i sonuçsuz meselelerle uğraştıkları için eleştirir. Geleceğe dönük, muğlaklıktan, karanlıktan kurtulmuş müspet, fennî esaslara yaklaşabilecek bir felsefe ise, ona göre tarih felsefesi içinde görülmelidir²².

Yukarıda yapılan tespitlerle beraber Celâl Nuri yazmış olduğu eserlerin çoğunda psikoloji, sosyoloji ve doğal olarak sahip olduğu yabancı dillerin avantajını çok iyi kullanmıştır²³.

III. TARİH USULLERİ VE MUKAYESENİN ÖNEMİ

Osmanlı'nın siyasî ve sosyal tarihiyle ilgili, istediği anlamda tenkidî bir çalışma bulamayan Celâl Nuri, sağlıklı bir senteze ulaşabilmek için batılı kaynaklara yönelmiştir. Ona göre tarih, bizde hemen hemen yok gibidir. Kronik şeklinde, olayların zaptı muntazam olarak yapılsaydı bu bile kâfi gelebilirdi. Fakat bizde eski tarihçilikten maksat, "kasidecilik" ve "meddahlık" olmuştur. Bu bağlamda, Avusturya ile olan ilişkilerimiz Viyana koleksiyonlarından öğrenilmektedir. Hoca Sadeddin Efendi Tarihi okunacak olursa, fikirden ziyade olaylar içinde boğulmaktadır²⁴. Bu tespitlerle beraber, Galatasaray mektebinden bu yana batılı kaynaklar, Celâl Nuri'nin sürekli elinin altındadır. Ancak, onun metodolojik olarak Osmanlı'yı sorgulamak istemesi, biraz daha spesifik olarak, batılı kaynaklara gitmesine neden olmuştur. 1926 yılında kaleme aldığı Türk

²⁰ Celâl Nuri, "Irk", *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 2, No.26, 28 Nisan 1917, s. 5.

²¹ *Agm.*, s. 8; *Hatemü'l-Enbiya*, s. 11-16; Chateaubriand hakkında detaylı bilgi için bk., Ch.-M. Des Granges, *Les Grands Ecrivains Français*, Libraire Hatier, Paris (tarih kaydı yoktur), s. 604-635.

²² Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbâl-1- Mesail-i Fikriye*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1331/1913, s. 17-24.

²³ Özellikle *Hatemü'l-Enbiya* ve *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmâniye- Mukadderât-ı Tarihiye* eserleri bu açıdan çok zengin bir değer taşır. Sosyal psikoloji açısından Celâl Nuri'ye *Gustave Le Bon*'un tesiri büyük olmuştur.

²⁴ Celâl Nuri, *Türkçemiz*, s. 65-70.

İnkılâbı adlı eseri de bu açıdan Türk çağdaşlaşmasının batı orijinli temellerini görebilme adına, Avrupa kaynaklarının kişi ya da eser olarak bulunabileceği zengin bir örneğini teşkil etmektedir.

Celâl Nuri, yukarıda ortaya koyduğu Türk tarihçiliğiyle ilgili düşüncelerinin yanı sıra, tarih usullerine dair bir makale de kaleme almıştır. Ona göre “İlim, bir kemmiyet-i cüz’iye; cehl, bir kemmiyet-i külliye ve kevnîyedir. Gerek âlem-i tabiâti, gerek onun bir safha-i muhtasarası olan beşeriyeti idare eden” düsturların ancak pek azına vâkıf bir hâlde bulunulmaktadır. Bizim farkında olduğumuz kural ya da kanunlar ise, bir açıdan tâli özelliktedir. Bunlardan evvel, aslî kanunlar yani “hakâyık-ı eşya” vardır ki onlar ebedî ve ezeli meçhuliyet ile örtülü bir hâldedir. “Akıl, kendi fevkinde urûc ve hurûc etmelidir” ki ondan sonra örtü kaldırılabilir. “Hakâyık-ı eşya, akl-ı muhittir.” Binaenaleyh akıl onlarla çevrili, iç içedir. Eğer ayrı ayrı tabiî kanunları bilse idik, hâl, mazi, hatta istikbal de bizim için keşfedilmiş olacaktı²⁵. Buna göre, fennî heyette cansız cisimlerin hareketi kanunlarından bir kaç, *Kopernik, Kepler, Newton*, tarafından tavsif edilmiş olsa da bunlar da kat’i değildir. Bu kurallar da, tenkide dûçar olmuşlardır. Öyleyse, tarihî kanunlara ve içtimaî şartlara bakılacak olursa, beşerle birlikte “binnisbe yeni ve ona taallûk eden fenler, ondan daha yeni olduğundan, bunların istihracı henüz bize müyesser” olamayacaktır²⁶.

Celâl Nuri’ye göre *Sokrat* zamanında tıp fenni her ne ise, *Momsen* asrında da tarih o derece ibtidaî olmuştur. Bir tarihi yazmadan, onun meydana gelişinde önceden bir hikmet tasavvur etmek ve bütün olayı bu bakış açısıyla muhake-me etmek, ilmî ciddiyet ile açıklanamayacaktır. Böyle şartlı bir bakış açısı ile tarih yazmak, haddini bilmezliktir, küstahlıktır. Maalesef, eski tarihlerde, kalem erbabı daima bir fikri sebep olarak önceden ortaya koymuşlar ve böyle bir bakış açısı ile olayları kabul ya da reddetme yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı da, iddiayı ispat için olay tahrife uğramış, hadisata türlü türlü manalar verilmiş, kasıtlı olarak birtakım maddeler unutulmuş veya asla ehemmiyeti olmayan şeyler abartılmıştır. Bununla ilgili olarak *Bossuet*, **Tarih-i Kevni Üzerine Nuh**²⁷ adlı eserinde, tarihi olayları yüksek bir nazarla görmüş, “*hutut-ı umumiyeye irca etmiş*”, bazı tabiî kanunları değiştirerek bir tarih felsefesini meydana getirmiştir. Fransa için, Hristiyanlık tarihinin tekâmülünü gösteren bu eserde, münekkidlere göre, Protestanların Yahudilerin, dinsizlerin aleyhinde

²⁵ Celâl Nuri, “*Tarih Usullerine Dâir*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 3-34, 22 Eylül 1917, s. 133.

²⁶ *Agm.*, s. 133.

²⁷ *Celâl Nuri* yazılarında yabancı eser isimlerini Türkçe karşılıklarıyla vermiştir. Burada da bu kurala uyulmuştur.

söylenmek için fikri deliller çokça bulunabilecektir. Hükûmetin yükselmesi ve inhitatında hep dinî sebepler ortaya konmaktadır. Bununla beraber eser, en mühim tarihî edebiyât örneklerindedir²⁸.

Montesquieu ise, **Romalıların Azameti ve İnhitadlarının Esbabı Hakkında Mütalâat** adlı eserinde, *Bossuet*'in bazı dinî sebeplerini unutmuş, (buna *Fustel De Collange* da dikkat çekmiştir); Onun, “*hikmet-i mefruzasını*” bir kenara bırakmış, olayların cereyanında evvelden düşünülmüş bir faraziye üzerine binayı muhakeme modasını ortadan kaldırmıştır. *Bossuet*, *Montesquieu*'nun şeyhi de olsa, bu yeni yaklaşım tarihte esaslı bir mevkiye gelmiştir. Bununla tabiî kanunlarda, Hristiyanlığın tesiri konusu göz ardı edilerek, tabiî fenlerde yapılan mütalâa şekli öylece tarihe tetebbû biçiminde aktarılmıştır. Bunun için, mukadderata, tabiat üstü kuvvetlerin hakim olması söz konusu değildir. Muvafakiyetin sebepleri olduğu gibi, hezimetlerin de gizli tarafları vardır.

Celâl Nuri'ye göre milletler, körü körüne hareket etmemektedir. Devletler, mahvolduğu müddetçe, asker bozulmaktadır. Asker bozuldukça, intizam da bozuluyor demektir. Biz tarihî tecrübemizde, haddimizi bilerek, istidlâlden aciz olduğumuz hükûmetlere atfen binayı muhakeme edememiştir. Osmanlıların yükseliş ve düşüşleri hep tabiî sebeplere bağlı olmuştur. Hâlbuki, Osmanlıyla ilgili en ünlü tarihçi *Hammer* bile, *Montesquieu*'dan bir asır sonra Osmanlı İmparatorluğunun tarihini kaleme alırken, *Bossuet*'in mesleğini seçmiş ve Osmanlıyı Hristiyanlık gözüyle, Hristiyan menfaatleri açısından tahlil etmiştir²⁹.

Dünyada hiçbir hadise, tarihte hiçbir vak'a yoktur ki, inzibat dairesi dışında meydana gelmiş olsun. Zaten, tabiî kanunlar ve “*âdetullah*” haricinde hiçbir hareket de olamayacaktır³⁰.

Bu paragraflarda görüldüğü üzere, *Celâl Nuri*'nin, *Montesquieu*'nun yaklaşım tarzını benimsemesi önemli olsa gerektir. Çünkü, toplumsal ve ekonomik bilimlerin temellerinin atılmasında onun etkisi önemli bir yere sahiptir.

²⁸ *Agm.*, s. 133-134

²⁹ *Agm.*, s. 134-135; *Celâl Nuri*'ye göre, *Hammer* bu eserinde, “..Yunanlılar ve Türklere husumetim yoktu, Müslüman veya Hristiyandan birini tercih etmedim. Lâkin kuvve-i muntazamaya, bir meyli azimim vardı...vahşete, mezalime karşı ise, kindar idim”, sözlerinde aslında bir tarafgirlik yattığını ve kindar olarak kastettiği tarafın da Türkler olduğunu belirtmiştir. İlerleyen sayfalarında, *Yavuz*'un şiddetini sürekli ön plâna çıkarmasını da bu görüşünün ispatı olarak ortaya koyar.

³⁰ *Celâl Nuri*, “*Zaman*”, **Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 4-35, 29 Eylül 1917, s. 157.

Celâl Nuri, olaylarda sebeplere dikkat çekerken, biraz geride bahsettiğimiz mukayese ile ilgili bazı tespitlerde bulunur. “*Tarihte, mukayeselere girişmek doğru mudur?*” sorusu üzerinde durur. Buna göre olay, ekser kısmı evvelden tahmin olunamayan, bin türlü sebebin neticesidir. Sebepler birbirine benzediğinden, olaylarda sadece diğeriyle bir benzerlik yoktur. Özellikle, beşeriyet daima tekâmülde olduğundan; bir zamanın gözüyle, başka bir zamandaki hadiseyi muhakeme etmek doğru değildir. Tarihle ilgili mukayeseler şöyle dursun, bizzat tarih bile, kimi derin düşünür ve mütefekkirlerin tarzine uğramıştır. Maziye nazarî bir şekilde olsa da ihya etmek kabil değildir. Binaenaleyh, mazi üzerine yürütülen muhakemelerde, “*muhakeme ehemmiyetten bağımsızdır*”, iddiasında bulunanlar çoktur. Doktor (*Max*) *Nordau*, **Tarihin Manası** adlı eserinde, yalnız tarih usullerini değil, bizzat tarihi bile son derece hırpalamış, paçavra hâline getirmiştir. Burada bir hakikat bulunmakla beraber, insanlar yine tarihten müstağni olamayacaklardır. Tarihin ve tarihi mukayeselerin çok defa iğfal edilmiş olmasına rağmen amelî fâideleri görülmüştür. Elbetteki şartlar bir olmamakla beraber, mukayeselerden de ibret alınacak noktalar çıkarılacaktır. Bu noktada, *benzerliğin (analogie)* sağlam bir bilme aracı olmadığı da gözden uzak tutulmamalıdır³¹.

Celâl Nuri'ye göre, muasırların ve muhatapların buldukları devirde, tarihî mahiyette mütalâa yürütmeleri oldukça zor ve tehlikelidir. Olaylar bizden bazı mertebe uzaklaşmalı, tebellür etmeli ve birbirinin ahengine karışmalıdır ki mütefekkirler olaylar üzerinde bir fikir yürütebilsinler. Tarihî mukayeseler, ancak birer “*projektör*”³² vazifesi görerek, bazı noktaları tenvir etmektedirler. Ancak, bütün ufku, bütün sahayı aydınlatamayacakları ortadadır³³. *Celâl Nuri*, Türk inkılâbını yorumlarken de, onun Fransız inkılâbıyla mukayesesini böyle bir pencereden yapar.

Celâl Nuri, Osmanlının son dönemini kastederek; belli bir dönemin selefi olan tarihçilerde dalkavukluk alâmetlerinin olabileceğini belirtmiş³⁴ ve metotsuzluk konusuna da dikkat çekmiştir. Tarih ve coğrafya ile ilgili olarak, çok alâka uyandırabilecek konuların bile metotsuz ele alınmasından dolayı faydalı

³¹ Celâl Nuri, **Türk İnkılâbı**, s. 87.

³² *Celâl Nuri*'nin tarihin işlevi konusunda kullanmış olduğu ‘projektör’ kavramını, benzer şekilde, çağdaşı olan *M. Fuat Köprülü* de kullanmıştır. bk., M. Altay KÖYMEN, “*Türk Tarihinde Araştırma Metodu*”, **Millî Kültür**, S. 81, Şubat 1991, s. 12.

³³ Celâl Nuri, **age**, s. 3, 115.

³⁴ Celâl Nuri, “*Türk İnkılâbının Neticeleleri-I*”, **İkdam**, No. 11201, 30 Haziran 1928, s. 2.

olamayacağını belirtmiştir³⁵. Kendi yazılarını kaleme alırken bile “*Ne yapayım? Beni affediniz. Şu kırık kalemle ben de tarihe bir miktar hizmet etmek istedim*”³⁶ anlayışı ile hareket etmiştir.

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerle birlikte *Celâl Nuri*, tarihî olayların izahında, tarihî şahıs ve kurumları incelediği-eleştirdiği yazılarında mukayese yöntemini sürekli olarak kullanmıştır³⁷. Onun bu yaklaşım ile sağlıklı sonuçlara ulaştığı görülmektedir.

IV. TARİH VE TERAKKİ

Tarih ve terakki konusunda *Celâl Nuri* genel olarak şu tespitleri yapmıştır: Milletler, bazen tarihlerini unutmamakla yükselmektedirler. Kimi zaman da bu tarihlerin unutulması gereklidir. Daha şümüllü bir düstur ile, tarihin bir kısmı unutulurken, diğer bir kısmı da hatırdan çıkarılmayarak terakki yoluna girilmiş olunacaktır. Bizden önceki devletin, imaret mahiyetini kaldıracak olursak, devlet bir vasî makamına geçirilmiş olur ki ancak o zaman milleti çalıştıracak bir noktaya ulaşır. Her hâlükârda iktisat ve para gereklidir³⁸. Buna göre, *Celâl Nuri*, buradaki yaklaşımlarıyla tarihi, milletin ya da devletin bir zenginleşme ve ilerleme aracı olarak görme eğilimindedir.

Celâl Nuri'ye göre, Avrupa'da telif edilmiş tarihî eserler gözden geçirilecek olursa, bunların tamamı hemen hemen şu iki kısma ayrılmaktadırlar:

1. Millî Tarih
2. Tenkidî Tarih

³⁵ Celâl Nuri, “*Kitabiyat*”, **Hayat Mecmuası**, No. 2, Şubat 1930, s. 139-141; coğrafya'nın yerine göre tarihten daha çok faydalı olabileceğini belirtirken, *Faik Sabri Beyin, Türkiye Coğrafyası* adlı eserini, metod ve baskı açısından bir terakki olarak görür. Bu eserin orijinal ismi ise, Faik Sabri (DURAN), **Yeni Türkiye Coğrafyası**, Marifet Matbaası İstanbul 1928; *Celâl Nuri*, tarih ve coğrafya, ilişkisine gereken önemi vermiştir. **Corafyayı Tarih-i Mülk-i Rum**, s. 3-7, adlı eserinde, bu konuya dikkat çeker. Bu zamana kadar, coğrafya tarihiyle ilgili bir eser neşredilmediğini belirtir. Ona göre: “*tarih, zaman içinde bir coğrafya; coğrafya ise, hâl-i hazırda bir tarihtir. Coğrafya tarihi de her ikisini de cem eder*” hatta, burada *Rumeli* tabirini de Türklerin icat ettiğini belirtir.

³⁶ Celâl Nuri, “*Tarihin Neresine Geldik?- Gazi İnkılâbı ve Sonrası-*”, **Yılmaz**, No. 62, 5 Mart 1931, s. 4.

³⁷ Bu tür yöntemi kullandığı eserlerinden bazıları şunlardır: Celâl Nuri, **Rum ve Bizans**, Efkâr-ı Cedide Kütüphanesi-Matbaa-i Orhaniye, Konstantiniye 1917; **Hatemü'l- Enbiyâ; Tarih-i Tedenniyat-ı Osmâniye- Mukadderât-ı Tarihiye**; Celâl Nuri, “*Yeşiller, Mâiler*”, **Edebî-yât-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 4, No. 107, 15 Şubat 1919, s. 1345-1349.

³⁸ Celâl Nuri, **İel-i Ahlâkiyemiz**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332/ 1914, s. 17-18.

Bunların ikisi de doğru, sağlam ve gereklidir. Aynı zamanda bu ikisinden biri mübalağalı yahut katıksız gerçeklere mugayir olabilir. Bunlardan birine taraftar, diğerine karşı olmak bir taassup olacaktır. Bir millette tahlil ve tenkidî tarih ileriye götürülemezse, burada bir siyasînin yetişmesi, milletin faziletlerinin anlaşılması güçleşirken, aynı zamanda, millî hastalıkların da tespiti kendiliğinden zorlaşmış olacaktır. Bu noktada, maziye anlamamak da, hâl için bir “*küf-rân-ı nimet*” olacaktır. Bu değerlendirmelere göre, *Celâl Nuri*, olayları ya da gelişmeleri biraz yüksekte ve geniş düşünerek, her fikre hakkını verme taraftarıdır.

Millî Talim ve Terbiye Cemiyetinde, millî maksatlarla, vatan, milliyet gibi ulvî değerlerle tarih, coğrafya okutulabilir. Türklerin canlandırılabilmesi için de böyle bir faaliyet gerekli olabilir. İyi niyetle millî gayretlere bir cilâ çekilebilir. Bu içtimâî bir vazifedir ve bu tavır takdir edilecek bir davranış türüdür. Ancak, bununla denk olan diğer içtimâî ve millî olan bir vazife de, millete tenkit fikrinin verilmesi, fennî esaslarla tetebbu ve mütalâa fikrinin millete aktarılması gereklidir. Hedef olarak içtimâî bir seviyeyi yakalamak için tarih kurgulanıyorsa, burada realizm yoktur ve “*sanat için sanat*” fikri ihmal ediliyor demektir³⁹. Bu yaklaşım tarzıyla *Celâl Nuri*, millet için, *romantik değil realist yaklaşımı* içeren bir tarihi benimsemiş görünmektedir.

Genel olarak *Celâl Nuri*, yazılarında tarihçilik vasfını sürekli ön plânda tutmuştur. Ona göre, her ne kadar tarih ve sosyoloji geliştirmekte olan bilim dalları ise de⁴⁰; olaylara “*biraz daha yüksekte, mümkünse müverrih gözüyle, cereyan-ı vukuatı muhakeme*” etmek⁴¹ ya da “*yalnız gazeteci değil, filozof ve müverrih nazarıyla*” bakmak gereklidir⁴². Osmanlı tarihiyle ilgili yaptığı çalışmalarda da Osmanlı Devletinin yapısı konusunda kendi kendine birçok sorular sorarak, bir tarihçi gözüyle soruların cevaplarını bulmaya çalışır⁴³. Çünkü, eski felsefemizde retorik ve demagoji yapılarak, çıkmaz sokaklara girilmiş ve bundan dolayı şark manasız hâle gelmiştir. Mantığın ilerlediği bir ortamda, artık her söze inanma modası eskimiştir⁴⁴. Dolayısıyla, yapılacak çalışmalarda, tarih gibi sağlam bir

³⁹ Celâl Nuri, “*Millî Tarih, Tenkidî Tarih- Süleyman Paşazâde Sami Bey Üstadımıza Nâme-i Meşuf*”, **Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası**, C. 2, No. 5-36, 6 T. evvel 1917, s. 171-173.

⁴⁰ Celâl Nuri, “*Milletlerin Hayat ve Mematı*”, **Âti**, No. 378, 26 K. sani 1335/ 1919, s. 2.

⁴¹ Celâl Nuri, “*Siyâsette Kelbiyûn Ruslar İngilizlerden Medenîdir. Lloyd George'nin Yaveri Wilson*”, **Âti**, No. 14, 14 K.sânî 1334/ 1918, s. 2.

⁴² Celâl Nuri, “*Rus Sosyalist Cumhuriyeti*”, **Âti**, No. 17, 17 K. sani 1334/ 1918, s.1.

⁴³ Osmanlı veraset sistemiyle ilgili yazdığı bir makalede bu sorular daha ilk bakışta rahatlıkla görülebilir.bk., Celâl Nuri, “*Veraset-i Saltanat*”, **Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası**, C.4, No. 83, 31 Ağustos 1918, s. 957-960.

⁴⁴ Celâl Nuri, **Kara Tehlike**, Efkâr-ı Cedîde Kütüphanesi, Dersaadet 1334/ 1918, s. 9-11.

zemin bulma işi önemli olacaktır. Çünkü, batının yaptığı hareket tarzı da bunun gibi fennî esaslara dayanarak doğruyu bulmak olmuştur.

Celâl Nuri “*tarih, tekrürden ibarettir*” sözünü doğru bulmaz. Ona göre tarih, bir tebeddüldür. Şu kadar ki bir millet ve devletin rüşünü bulması, diğerinden evvel veya sonra gerçekleştiğinden, ancak hususî bir tarih, diğerine benzeyebilir. Tarihin kanunları henüz tedvin edilmediğinden, tekâmülâtın ne gibi bir istikamet aldığı bilinemez. İşte işin aslı mevcut olmakla beraber bizim farkına varamadığımız, tarih kanunlarının, bir yerde gösterdiği cilveyi başka bir yerde göstermiş olmasıdır. Bu keyfiyet, bazı yüzeysel bakış açısı sahiplerine, “*Tarih bir tekrürden ibarettir!*” hükmünü verdirtmiştir⁴⁵. Bu pencereden baktığımız zaman Türk inkılâbının Fransız inkılâbına benzediği görülecektir.

Osmanlının yenileşme tarihini izah ederken de *Celâl Nuri*, “*Muktedir bir müverrih çıksa da, bizde bu fikir tahavvüllerinin tarihini yazsa, meydana pek müfid bir eser meydana gelir. Bu tarih, teceddütle taassubun mücadele-i efsanesidir*”⁴⁶ tespitini yapmıştır.

Ona göre, ırkımızın modern bir tarihi yazılmalıdır. Bunun bir usulü ise, her hâlde, **Kühü'l-Ahbar**'in⁴⁷ mütalâasından bir mana çıkarmak olmamalıdır. Onun için, bu gibi eserler, artık dimağımızı doyuramamaktadır. Bilakis, biraz garplıları meselâ İngiliz siyasetçisi ve müverrihi *Macaulay*'ı, Fransız müverrihi *Fustel De Coulange*'yi, Alman filozof ve müverrihi *Momsen*'i, yine Fransa ulemasından *Maspero*'yu, Roma tarihi üzerine çalışmalarıyla ünlü olan İtalyan *Ferrero*'yu okursak; ancak onlardan alacağımız nur ve kuvvetle tarihimiz kapalı bulunduğu karanlıklardan kurtarılacaktır. Köyümüzü, şehrimizi, esnafımızı, çocuklarımızı tasviren romanlar ve tiyatrolar yazılmalıdır ki vaziyetimiz, noksanlarımız ortaya çıksın. Bu açıdan roman da içtimaiyatımızın bir aynası mahiyetindedir⁴⁸.

⁴⁵ Celâl Nuri, **Tac Giyen Millet**, s. 103; Tarihin tekrür değil bazen tesadüf olduğunu içeren başka bir yazısı için bk., Celâl Nuri, “*Min Harbü'l-Mecrib Hallet Bihinnedame-Yunanistan Politikasına Dâir*”, **İkdam**, No 11219, 18 Temmuz 1928, s. 2.

⁴⁶ Celâl Nuri, **Türk İnkılâbı**, s. 119.

⁴⁷ *Gelibolulu Mustafa b. Ahmet Ali*'nin 1861 yılında yazdığı beş ciltlik tarih eseridir.

⁴⁸ Celâl Nuri, **age.**, s. 198-199; Romanların usulüyle ilgili olarak da, *Celâl Nuri*, *Giridî Aziz Efendinin, Muhayyelât*'ını, *Evliya Çelebi*'nin, yalanlarla dolu **Seyahatnâme**'ni okuyarak yeni usulleri elde edilemeyeceğini belirtir. Ona göre, *Flaubert*, *Zola*, *Tolstoy* okunmalıdır; *Celâl Nuri*, 1928 yılındaki başka bir yazısında da, *Fustel De Coulange*, *Momsen*, *Macaulay*, *Ferrero*'yu tekrar örnek alınması gereken teknik modern tarihçiler olarak verir. bk., “*Din ile Tarih*”, **İkdam**, No. 11207, 6 Temmuz 1928, s. 2.

Celâl Nuri'ye göre, *Fustel De Coulange*, metodolojik olarak, tarihte tam nesnellik ilkesini savunarak bilimsel tarihin yazılmasına büyük katkı sağlamıştır⁴⁹. Bunun yanı sıra, İngiliz siyaset adamı ve tarihçisi olan *Macaulay*, parlamento reform yasasının çıkması üzerinde etkili çalışmaları olmuş ve tarihsel denemelere önem vermiş bir şahıstır. Bunun için *Whig* tarzı tarih yaklaşımının öncüsü olarak kabul edilmektedir. O, maddeci yönüyle dikkat çekmekle birlikte, eleştirel bir yaklaşım tarzı göstermemiş ve coşkulu bir bakış açısı ile eserlerini kaleme almıştır⁵⁰.

Türk inkılâbının menfaatine karşı gelenlerle sonuna kadar mücadele edeceğim diyen *Celâl Nuri*, "*Hayat, zaten bir mücadele-i mütemadiyedir. Tarih de bu mübarezenin hikâyesinden ibarettir. Yeter ki mübarezede, hedefi iyi görerek, galip gelmek fikriyle hareket edelim*"⁵¹ görüşünü savunmuştur. Bu fikrinde ise, *Darwin* nazariyesinin mücadele yönü bâriz bir şekilde etkisini göstermektedir.

Buraya kadar yapılan değerlendirmelerden görüleceği üzere *Celâl Nuri*, yenileşme anlayışı açısından tarihe 'projektör' rolünü vermiştir. Ona göre, konuların açıklanmasında hayalcilik, gerekçesiz taraftarlık değil batıda olduğu gibi tenkitçi, realist ve akılcı bir yaklaşım gösterilmelidir. *Celâl Nuri* akılcılıkla ilgili yaklaşımını, tam olmasa da Balkan savaşlarından sonra Avrupanın Türkiye'ye olan tavrından dolayı *Abdullah Cevdet*'le yaşadığı polemiginde gevşetmiş ve hissi bir yaklaşım göstermiştir⁵².

V. DİN VE TARİH İLİŞKİSİ

Celâl Nuri, *Ömer Rıza Beyin*, Hint âlimi *Mevlânâ Şibli*'nin, 560 sayfalık Urduca **İslâm Tarihi**'ni Türkçeye çevirmesi münasebetiyle din ve tarih ilişkisi üzerinde durmuştur. Ona göre, en zor müverrihlik, tesis edilen bir dinin hayatını yazmaktır. "*Din mansusdur, tarih ise içtihat zeminidir. Akide ile tarihin icabatını birbirinden tefrik etmek, muhal derecesinde müşkildir. Akide, olduğu gibi kabul ya da reddedilir. Tarihi bir hadise ise tahlile tabidir.*" Tahlil ameliyesinde ise hatır ve gönül yoktur⁵³. Bu sebepten dolayı, *Ömer Rıza*'nın eseri, tahlil-

⁴⁹ *Anabritannica*, C. 9, 1987, s. 205; Yunanistan ile Roma'nın siyasal ve toplumsal gelişiminde dinin oynadığı rolün incelendiği, *La Cité Antique*- Antik Kent -1864 eseri önemli olmakla beraber, diğer eserlerinin çoğunda, *F. Coulange* Fransa'nın siyasal kurumlarını, Roma İmparatorluğu dönemi Cermen istilaları konularını kaleme almıştır.

⁵⁰ *Anabritannica*, C. 15, 1989, s. 81-82; *Macaulay*'ın, **Cristical and Historical Essays-Eleştirel ve Tarihsel Denemeler**-1843 adlı eseri önemlidir.

⁵¹ Celâl Nuri, **Türk İnkılâbı**, s. 235.

⁵² Celâl Nuri, "*Şime-i Husûmet*", **İctihad**, No. 88, 9 K.sânî 1329/22 Ocak 1914, s. 1949-1950.

⁵³ Celâl Nuri, "*Din ile Tarih*", **İkdâm**, No. 11207, 6 Temmuz 1928, s. 2; *Mevlânâ Şibli el-Numani*'nin **İslâm Tarihi**, adlı eseri toplam 7 cilttir. Bura da *Celâl Nuri*'nin bahsettiği, o an

le tabi tutulmadığından dolayı eleştirilmelidir. Din, kalp ve vicdana taallük eder. Yetmiş sene evvel *Ernest Renan*, Hristiyanlığın yüksekliğini asla inkâr etmemek üzere *Hz. İsa*'yı bir insan nazarıyla ele almıştır. Ancak, buna karşı kilise lânet çanları çalmıştır.

Yukarıdaki tespitleriyle, dinin tarihe karşı zararlı olduğu gibi bir sonuca varılmamasını isteyen *Celâl Nuri*; dünyada hârikulâde bir şey olmadığını ve yalnız meçhulâtın olduğunu belirtecektir. Bunların şerh ve izahı ise bir içtihat meselesidir. Bu üne sahip müverrih, maziye dalacak, o zamanlarda yaşayacak ve bugün meçhul telâkki ettiğimiz noktaları karışıklıktan kurtarmaya çalışacaktır. Din âlimi ise, bu külfete girişmeyerek meçhul olan adetin hilâfında olmak üzere kaydını yapıp geçecektir. *Hz. Muhammed*, kendisinin bir beşer olduğunu söylemiştir. Bunun için, İslâmiyetin anlaşılması tarih usulleriyle mümkün olacaktır. Yalnız, bulunduğu muhitin bazı değerlerini tebcilden kurtularak ele alan *Taine*, *Renan* ve *Momsen* gibi tarihçiler henüz bizde doğmamıştır. Tarih bir kronik vekayi olarak görülmemelidir. Asıl tarih; silsile içinde, beşeriyetin tekâmülü arasında bir hadiseyi veyahut bir şahsiyeti ortaya çıkarmaktır⁵⁴.

Celâl Nuri'ye göre, 1877-78 Osmanlı-Rus muharebesinden bu yana fevkalâde hadiseler ve icatlar olmuştur. Bundan dolayı tarih ve arkeoloji ilimlerindeki gelişmeler önemlidir. Doğru ya da yanlış, taraflı ya da tarafsız, tarihin doğru olup olmadığı tetkik edilmelidir. *Max Nordau* gibi, “*tarihin hiçbir ehemmiyeti, hiçbir hakikati olmadığını*”, hayli ilmî ve mantıkî kudretle ileriye sürenlerin görüşleri de gözden uzak tutulmamalıdır⁵⁵.

Husumet ve millî duyguları okşamak üzere, ilmî tarih metodundan yoksun olarak yazılan tarihler, milletin kendisini muhakeme etmesine engel olmaktadır. Tarih, zihnî bir tecrübe ve idmandır. Dimağı tenkit ve muhakemeye veyahut menkulâta alıştıranarak gevşetir ve yorar. Bundan dolayı, tarihten istifade edebilmek için tenkit kabiliyetinden fazlasıyla istifade edilmelidir. Bu açıdan, eski usulle yazılmış eserleri okumak tecrübesiz biri için tehlikeli olacaktır. “*Hasılı, tarih, dakik bir bilgidir; iki taraflı bir kılıca benzer.*”⁵⁶ Aynı zamanda, Yunanlı-

için çevirisi yapılmış olan birinci cildir. bk., Mevlânâ Şibli el- Numanî, **İslâm Tarihi**, C.1, [Çev. Ömer Rıza (Doğrul)], Âmedi Matbaası, Asâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1344/1928,(560 s.)

⁵⁴ *Agm.*, s.2.

⁵⁵ Celâl Nuri, “*Tarih ... Çoğalıyor!*”, **İkdâm**, No. 11473, 3 Nisan 1929, s. 2.

⁵⁶ *Agm.*, s. 2.

ların Türkiye aleyhinde yaptıkları sahte politikalar gibi, tarih, balmumu gibi istenilen kalıba sokulabilmektedir⁵⁷.

Celâl Nuri, yukarıdaki görüşleriyle birlikte din konusu da olsa bir çok konunun anlaşılabilmesi için tarihî açıdan ağırlıklı olarak insan-akıl merkezli bir araştırma-inceleme yaklaşımı göstermiştir. Ona göre Hz. Muhammed'in hayatı ve İslâm akideleri zamanın şartlarına göre ve normal bir insan tarihi perspektifiyle ele alınmalıdır. *Celâl Nuri* bu hareketiyle dinde yenileşme (bazı ayetleri hariç tutar) veya dinden faydalanarak ilerleme özelliğini tarih ilmini kullanarak yapmıştır⁵⁸.

VI. MİLLİLEŞME SÜRECİNDE TARİHTEN İSTİFADE ve OSMANLI TARİH YAZIMINA BAKIŞ

Alman tarihçi *Karl Hilleberand*'ın 1784 yılında yazdığına göre, Alman tarih mektebi, her şeyden evvel millî ve Protestandır. *Celâl Nuri*'ye göre, Almanlar böyle yaparak milliyetlerini takviye ve vahdetlerini temin için tarihi istedikleri şekle sokmuşlardır. Tarih Almanya'da bir propaganda aletidir. Ancak, bizim böyle bir tavır içerisine girmemiz yanlış olacaktır. Çünkü en iyi yaklaşım Türk milletini gerçeklerle yüzleştirmektir. Kin ve hileden arındırılmış bir tarih, bize milliyetimizin inkişaf tarzını, tekâmül üslûbunu, seciye ve kabiliyetinin nasıl değiştiğini, milletimizin musibet ve muvaffakiyetlerdeki ruhî durumunu, hakikî seciyesini, yaratılışında bulunan hasletleri ve kötü hallerimizi gösterecektir. İşte "*bu ibret ile tarih fâidelidir, ilimdir.*" Yoksa yarınki milliyetimizi güçlendirmek için, bilgiyi istediğimiz şekle sokmak yalancılıktır ve milleti aldatmaktır. Fennî ilimlerde kesinlik olmadığı gibi, tarihte de bu durum daha çok şüphelidir. Tarihçi, elindeki bilgileri tabiatına ve siyasî meşrebine göre kullanacaktır. "*Hakikat bile muhtariyât-ı beşeriyededir.*" Tarih, *tarihî* bir romandır. Bundan dolayı, "*Daima pembe gösterilmiş bir tarihin millete zararı vardır. Avukatlık da tarihçiliğe aykırıdır. Türklüğün şaşâsı mazide değil, âtidedir*"⁵⁹.

Yukarıdaki görüşleriyle birlikte *Celâl Nuri*, 1930 yılında kaleme aldığı Osmanlı tarihiyle ilgili makalesinde, genel olarak tarihle ilgili fikirlerinin bir özetini verir. Buna göre, tenkidî tarih şöyle dursun 600 senelik Osmanlı Devletinin tam bir tarihi yazılmamıştır. *Hammer*, *Zinkeisen* ve *Yorga*'nın tarihi yarım-dır. Osmanlı tarihinin bibliyografyası bile yapılamamıştır. 1850'lere kadar Os-

⁵⁷ Celâl Nuri, "*Silahsız Harp*", **İkdam**, No. 11646, 27 Eylül 1929, s. 2.

⁵⁸ *Celâl Nuri*'nin bu özelliğini görmek için bk., "*İslâm'da Vücûb-ı Teceddüt-1*", **İctihad**, No. 39, 15 K.sânî 1327/28 Ocak 1912, s. 970-973; "*İslâm'da Vücûb-ı Teceddüt-2*", **İctihad**, No. 40, 1 Şubat 1327/14.02.1912, s. 977-983 ve **Hâtemü'l-Enbiyâ** eserinin geneli.

⁵⁹ Celâl Nuri, **Tac Giyen Millet**, s. 9-16.

manlı saltanatı, çok müstebit olduğu için hürriyet kelimesi ağza alınamamış ve bundan dolayı sadece resmî tarih yazılmıştır. *Abdurahman Şeref Beyin* tarihinde bile zırdeli olan *Sultan İbrahim*, normal bir padişah olarak gösterilmiştir. Bu açıdan, *Mansurizâde Mustafa Paşanın, Netâyicü'l- Vukûât*'i⁶⁰ bir tarih eseri olarak görülebilir. Meşrutiyetin ilânından sonra yazılan *Murat Beyin* tarihi de bir hicviyedir. Yeterince vesika toplanmadan Osmanlı tarihi yazılamaz. Bunun için tarihimizde birçok eksiklikler vardır. *Hammer* bile üçüncü, dördüncü dereceden bir tarihçidir. Bu görüşlerle beraber, *Namık Kemal*'in **Evrak-ı Perişan** ve **Tarih-i Osmâni**'sinde bir alay katmerli söz bulunduğunu belirten *Celâl Nuri*'ye göre tarihin düşmanları; acele yazmak, edebiyat ve belâgattır⁶¹.

Eski tarihimizde yazılan eserler, bugünkü manasıyla birer tarih kitabı olmaktan ziyade, edebî bir hüner olarak görülmelidir. Bu açıdan eserler bir şeh-nâme veya destan olarak adlandırılabilir. Yeni Türkiye için Osmanlı devri tarihini bilmek bir vecibedir. Bugün, dünün sonu olduğu için, dünü iyi bilecek olursak, bugünü anlamakta güçlük çekmeyiz. İçtimaî hâli anlamak için, siyasî durumun mutlaka bilinmesi gereklidir. Gelişmelerde ise, her içtimaî inkişaf, siyasî bir inkişafla beraber gitmektedir. Hiçbir içtimaî terakki, siyasî bir terakkinin himayesinde olmazsa, yürümeye devam edemeyecektir. İçtimâiyatı anlamamız için de geçmişteki siyasî cereyanı bilmemiz icap etmektedir. Bu cereyan da şu anda bizim için bilinmeyenlerle doludur. Ancak, Türk içtimaî heyetinin geri kalış nedenlerini bilmek ve Avrupa'yı yakalayamayışımızın nedenlerini anlamak için siyasî tarih ve siyasî cereyanları iyi derecede bilmemiz gereklidir. Osmanlı tarihi, eski Yunan tarihinden daha meçhuldür. Kireçsiz, tuğlasız ev olmayacağı gibi, elbette ki vesikasız da tarih olamayacaktır. Bazen, bir tarihin yazılması o olayın meydana gelmesinden daha zordur. Devlet tarihinin yazılması açısından, hususî bir tarih yeterli değildir. Umumî tarih içinde bunu değerlendirmek gereklidir. Bir Kanunî devrini yazabilmek için, Avrupa'da, İtalya'da, Cermenya'da, Fransa'da neler oluyordu? Bunları bilmek mecburidir. Bu açıdan

⁶⁰ *Mustafa Nuri Paşanın* bu eseri 1979 yılında, *Neşet Çağatay* tarafından sadeleştirilerek, uzatmalı bir şekilde Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. *Çağatay*, adeta, *Celâl Nuri*'yi tasdikleyici mahiyette açıklamalarda bulunur. Buna göre, "XX. yüzyıl başlarında, Belçikalı ünlü tarihçi *Henri Prenne*'in (1862-1935) ilk örneklerini verdiği, olayların nedenlerini araştırarak, sonuca varan çözümsel tarih yöntemini, *Mustafa Nuri Paşa*, daha XIX. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında yazdığı, bu değerli tarihinde başarı ile uygulamıştır... *Mustafa Nuri Paşa*..büyük bir tarihçidir."bk. , *Mustafa Nuri Paşa, Netâyic ül-Vukuât-Kurumlarıyla ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-II, (Sadeleştiren. Neşet ÇAĞATAY), 3.bs., TTK., Ankara 1992, s. XIII-XIV.

⁶¹ *Celâl Nuri*, "Osmanlı Devrinin Tarihi", *Hayat Mecmuası*, Yeni Tertip, No.1, İkinci Kanun 1930, s.4-15.

“synchronisme”, yani ‘eş zamanlılık’ nazara alınmadan tetkik edilmiş, yazılmış hadiseler aldatici olmaktan öteye gidemeyecektir.⁶²

Celâl Nuri, aynı yazısının devamında, Osmanlı tarihinin tenkidî olarak yeniden yazılmasını istemektedir. Mademki siyasî bir inkılâpla beraber onu takip eden içtimaî bir tekâmülle maziden çıkılmaktadır; o mazinin hortlama kuvvetlerinden en birincisi olan saçma sapan tarihten de vazgeçip, yenisini tedvine çalışmalıdır. Türkün kimliği, saltanat sancağı örtüsünden, eski müdevvenatımızdan anlaşılamamaktadır. Bununla ilgili olarak, resmî Osmanlı tarihlerinin en büyük günahlarından birisi de *Osman Gazi*’den önceki Türk tarihini külliye imha etmek istemesidir. *Celâl Nuri*’ye göre, tarihin diğer bir düşmanı ise, moda hâline gelen acele yazma sanatıdır. Tarih istenilen şekle göre bir kalıba sokulmaktadır. Hâlbuki, mazi ne ise odur. Bu açıdan, yeni bir felsefe ve yeni bir ilim anlayışı, *Descartes*’ın şu sözünden doğmuştur: “*Hakikate varmak için insan, hayatında bir defa aldığı fikirlerden vazgeçmelidir ve yeniden, ta temelinden başlayarak malûmat, şebeke ve silsilesini kurmalıdır.*”⁶³ Bunun için önceki yazılan Osmanlı tarihlerine sünger çekilerek yeniden yazılmalıdır. Kulların, kölelerin gözü ile bir millet görülemez ve onların muhakemesi yapılmamalıdır. Osmanlı tarihi, yalnız saray ve hünkâr merkeze alınarak, pembeye boyanmış bir adeseden görülmemelidir. Aynı zamanda daha önce de söylendiği gibi tarih, evvelden kararlaştırılmış şartlar altında yazılamaz. Asıl mesele memlekette tarihe karşı bir alâka uyandırmaktır. Tarih millî meşguliyetler sırasına girmiştir. Şekil, ancak cereyan gereği kararlaşıcağından, cereyanı incelemede seviye yükseldikçe tarihî telâkkide yükselecektir. Şüphesiz her nesil için yazılacak olan tarihin anlamı da farklı olacaktır. Milletimizin en iyi tarihleri Almanya’da yazılmıştır. Buna göre, vesikaları toplayarak tarihimiz yeniden tedvin edilmelidir. Böyle bir ortamda ise şahıslar yazacak, kamuoyu da yazılanları tenkit edecektir.⁶⁴

Celâl Nuri’ye göre, tarihî hâdise, bir milletin istiklâline tesiri olan hâdiselerdir. Bu gibi hadiselerin tetkiki millete kuvvet verecektir. Tarihî hâdisenin ise bu anlamda mutlaka eski olması şart değildir. Tarih, çabuk unutulacağı için, genel itibarıyla millet şaşırarak ve sendeleyecektir. İstikbale emniyet içinde

⁶² *Agm.*, s. 6-9.

⁶³ *Agm.*, s. 11; *Namık Kemal*’in *Evrak-ı Perişan*’ıyla ilgili yaptığı benzer bir değerlendirmede, *Kemal*’in her şeyden ilâhî bir hikmet çıkarmaya dönük çabasını eleştirir: “*Lâkin, tarih dinî bir ilim değildir, her hâdisenin esbâb-ı mucibesini aramakla mükelleftir.*” Eğer filân yaşasaydı, filân şöyle yapardı demek, bir opera komiktir. bk., *Celâl Nuri*, “*Yavuz ve Namık Kemal*”, *Hayat Mecmuası*, Yeni Tertip, No. 3, Mart 1930, s. 196-197.

⁶⁴ *Agm.*, s. 11-15.

girebilmemiz ve sendelemeleri önleyebilmemiz için, tarih daima yeni bir gözle ve sık sık tetkik edilmeye muhtaç olacaktır. Zaman geçtikçe aynı hâdise başka bir bakış açısıyla görülecektir.

Bu değerlendirmelerle beraber, ona göre, Türk inkılâbıyla lüzumlu derecede uğraşılmaması acı bir hakikattir. Bu tarihin başlıca kaynağı olan *Gazi'nin Nutuk'u* bile gereği gibi tahlil edilememiştir. “*Tarih yapmak, tarihi yazmaktan kolaydır’ diye bir söz var. Buna inanacağım geliyor*” diyen Celâl Nuri, “*Jül Sezar tarihi hem yaptı, hem yazdı. Mustafa Kemal de tıpkı onun gibi, hem bashedi hem de nakletti. O tarih üzerine daha fazla düşünmüyorsak kabahat kimde?*”⁶⁵ sorusunu soracaktır. Buradaki görüşlerini ammenin kanaatine ters de olsa savunacağını belirten Celâl Nuri, bu düşüncelerini “*tarih için tarih*” düsturuyla yazdığını vurgulayacaktır. Onun, 1926’da kaleme aldığı **Türk İnkılâbı** adlı eserindeki tespitleri 5 sene geçmesine rağmen daha da güçlenmiştir. O, dağın tepesinden bir manzaranın görülmesi gibi, 1920 senesinden beri, Türk tarihi açısından “*manzarayı daha kolay kavrayacak bir menzile*” gelmiştir⁶⁶.

SONUÇ

Celâl Nuri, Türk devletinin geleceği için, tarih ilmine büyük önem vermiştir. Bu yüzden perspektif olarak Türk tarihini, yalnız kendi şartları içinde görmemiş, genel bir dünya ya da Avrupa tarihi içerisinde geniş bir çerçeveye oturtmuştur. Tarih metodolojisinde, sürekli olarak yeni gelişmelerin ya da yeni kavramının üzerinde durmuştur. Modern tarih anlayışında Avrupalı tarihçileri örnek alarak dünle bugünün alâkasını çok iyi görmüş ve akılcı, mukayeseci, eleştirel bir yaklaşımı benimsemiştir. Tarihin geçmişten geleceğe Türk toplumdaki rolünü çok iyi görmüş ve onu bir anlamda *B. Yediyıldız*’ın deyiimiyle “*bilgi egzersizi olarak değil, insanın harekete geçerek yeni eserler gerçekleştirmesi ve toplumda anî veya yavaş değişmeler meydana getirmesi*”⁶⁷ olarak algılamıştır. Bu yaklaşım şekli ise modern Avrupa’nın algıladığı tarih yorumuna uygun düşmektedir.

Celâl Nuri’nin eserlerinde ortaya koymuş olduğu bu tarih bilinci, tam olmasa da *Atatürk*’ün Türk inkılâplarında yerleştirmeye çalıştığı tarih anlayışı ile paralellik göstermekte, hatta bir anlamda ona kaynaklık etmektedir. Bu küçümsenemeyecek davranış tarzı, ecdadı tanıma ameliyesine hizmet etmede, tarih bir

⁶⁵ Celâl Nuri, “*Tarihin Neresine Geldik? – Gazi İnkılâbı ve Sonrası-*”, *Yılmaz*, No. 26, 26 K.sânî 1931, s. 2.

⁶⁶ *Agm.*, s. 2.

⁶⁷ Bahaeddin YEDİYILDIZ, “*Tarih Yazarak Yapmak ve Yaşarken Yazmaktır*”, *Millî Kültür*, S. 81, Şubat 1991, s. 8.

milletin hafızasıdır düsturuyla örtüşmektedir. Bu düstur diğer bir deyişle Türk tarihçiliği açısından, Türkiye Cumhuriyetinin *millî tarih terbiyesinin* temelini oluşturmaktadır.

Buraya kadar ortaya konan görüşlerden anlaşılacağı üzere *Celâl Nuri*, özellikle 1918-1920'li yıllardan itibaren yazılarında millileşme karakterini göstermiştir. 1930 yılındaki fikirleri ise inkılâplar sürecinde onun millileşme tavrının en üst noktasıdır. Yaşadığı döneme ve şartlara göre olaylara yorum getiren *Celâl Nuri*, geçmişten de faydalanarak meseleleri incelerken tenkitçi, realist, akılcı ve mukayeseye giderek sonuca varma prensiplerini kullanmıştır. *Celâl Nuri* yazılarında her ne kadar tarihçilik vasfının bulunmadığını belirtse de, ortaya koyduğu fikirleriyle Türk yenileşme sürecine tarih açısından olumlu katkılar sağlamış bir şahsiyettir. Bu olumlu katkı, diğer bir tespitle onun batı değerlerinin, ilmî olarak Türkiye'ye aktarılması gayreti olarak yorumlanmalıdır.